

יחסים

גיליון 10 • לומדים על צדקה וצדק חברתי • צרכי נגינה

"יחסים", מיועד לתלמיד בשעורי תורה שבע"פ בבית הספר הממלכתי. הוא יוצא לאור ע"י הפיקוח על הוראת תורה שבע"פ ומחשבת חז"ל וחל"ד מפעלים חינוכיים. הגיליון שלפניכם והגיליון הקודם עוסקים בנושא: "צדקה וצדק חברתי". היוזמה להוצאת גיליונות בנושאים אלה היא של "מורשה" - רשת בתי ספר למורשת היהדות ולמעורבות קהילתית. "מורשה" רואה חשיבות גדולה בעיסוק בבעיות החברתיות במדינת ישראל בראי המורשת היהודית ומאמינה ש"יחסים" הוא כלי הולם למטרה זו.

הרעיון שהנחה אותנו באיסוף ובעריכה של החומר הוא הרצון לחבר את המקורות אל עולמו הפנימי העכשווי של התלמיד בדרך אקטואלית ומגרה. אנו מאמינים שזו הדרך המוצלחת והנכונה ליצור עניין ומשיכה ואפילו 'טעם של עוד' ללימוד מקורות חז"ל. "יחסים" עוסק במערכות יחסים שונות שבין בני-נוער וסביבתם: חברים, הורים, אחים ומורים, הסביבה הטבעית והסביבה החברתית. לפניכם הגיליון העשירי בסדרה: לומדים על דרכי נתינה, לאחר הגיליונות: "לומדים על אהבה", "על מורים ותלמידים", "הורים וילדים", "לומדים על איכות הסביבה", "לומדים על חברים", "לומדים על מעורבות חברתית", "לומדים על אחים", "לומדים על היחס לאחר" ו"לומדים על קו העוני".

יחסים - לומדים על דרכי נתינה

בגיליון הקודם שאלנו מהו עוני? והבאנו שתי תפיסות שונות לגבי האופן בו מגדירים עוני. אנו מקווים שהלימוד חידד את ההבנה של התלמידים והדגיש את היתרונות ואת החסרונות של כל אחד מאופני ההגדרה של תופעת העוני. כמו כן אנו מקווים, כי הלימוד העלה את הנושא על סדר היום הבית-ספרי, הגביר את המודעות לבעיה, וחיזק את הרגישות והאמפטיה של התלמידים כלפי עניים.

הדרך בה צריך לתת צדקה לעני, אף היא שאלה מורכבת ובה נזון בהרחבה בגיליון זה. בעמוד א' של הגיליון אנחנו מבקשים להתמודד עם השאלה האם עדיף מתן בסתר או מתן גלוי לעני. לכאורה, "מתן בסתר" כדרך נתינה עדיפה על פני נתינה פנים אל פנים, משום שהיא מונעת את תחושת ההשפלה שעלולה להיות למקבל הצדקה, אך נראה שהתמונה מורכבת יותר, בודאי, לאור מימרתו של רבי יוסי בן יוחנן: "יהי ביתך פתוח לרווחה, ויהיו עניים בני ביתך." (משנה, מסכת אבות פרק א' משנה ה'). במוקד הלימוד בעמוד ב' של הגיליון ניצבת השאלה כיצד להבטיח שהנתינה של האדם תהא אפקטיבית ותשפיע בצורה הטובה ביותר על המקבל. מחד גיסא, הצדקה מאפשרת לעני לשרוד ולהתקיים, ומאידך היא מנציחה את העוני, או במילותיו של בנימין זאב הרצל: "...הצדקה מקלקלת את אופיו של העם". הלוואה, או עזרה במציאת עבודה הם פתרונות שאולי נראים אידיאליים משום שעוזרים לאדם לצאת ממעגל העוני, אך מה יהא על אלה שאינם מסוגלים לעבוד, ועל אלה שמסוגלים לעבוד, אולם זקוקים לעזרה מיידית כדי לשרוד.

למידה פוריה ומהנה
יוחאי עדן, איציק רבי

הצעות לפתיחה

כדאי לציין בפני התלמידים, כי גיליון זה הוא השני בסדרת הגיליונות העוסקים בצדקה וצדק חברתי. אולי הדבר הנכון ביותר לעשותו, כפתיחה לנושא "דרכי נתינה", הוא לצאת מאותה נקודה שאליה הגענו עם תלמידינו, בדיון הכיתתי בשאלת הגדרת העוני. אפשר להטיל את השאלה כפי שהיא לדיון: "כיצד, לדעתכם, עדיף לתת צדקה, במתן בסתר, או בצורה גלויה?" אפשר להתחיל מהסיפור התלמודי ולנסות "לחלץ" את הנושא בו עוסק הסיפור מתוך הלימוד בעזרת השאלות המנחות.

עמוד א'

מתן בסתר

גופא

נתינת צדקה מהווה נושא טעון מאוד הן מצידו של המקבל והן מצד הנותן. מחד גיסא, קיים רצון להזדהות עם העני לבטא כלפיו אמפטיה ולעודדו. מאידך גיסא, פעמים רבות קבלת צדקה כרוכה בבושה ובתחושת השפלה (מצידו של המקבל). מסיבה זו החשיבו חז"ל את הנתינה בסתר, שבה אין המקבל יודע ממי קיבל וממילא אינו מתבייש בפני האדם הנותן. מעלה גדולה אף יותר היא כאשר נתינת הצדקה נעשית באופן שבו הנותן אינו יודע למי נתן והמקבל אינו יודע ממי קיבל. מאידך, מתן בסתר מחמיץ את ההזדמנות לקשר חי בלתי אמצעי וחם שבין הנותן והמקבל. ויכול להתפתח לנתינה טכנית שמשאירה חומות של ניכור בין העני לבין החברה התומכת. הסיפור שלפנינו מופיע בתלמוד כחלק מהעיסוק במצוות הצדקה ובהגדרת אופני נתינתה ומציג את שתי דרכי הנתינה ויותר מרמז על הגישה העדיפה בעיניו.

הצעה לפרשנות הסיפור'

מר עוקבא, היה עני בשכונתו, שהיה (מר עוקבא) רגיל כל יום להניח לו ארבעה זוזים (=מטבעות כסף) בצינור הדלת (=החור שבמפתח, שציר הדלת סובב בו, כפי שמסביר רש"י שם). יום אחד אמר (=העני): אלך ואראה מי עושה לי טובה זו. באותו יום התאחר מר עוקבא בבית-המדרש, ובאה אשתו יחד עמו (=כלומר, כיוון שהתאחר היא באה אליו לבית-המדרש, ומשם - בדרך חזרתם - עברו ליד הדלת של העני כדי שמר עוקבא ייתן שם את מנת-הצדקה הקבועה). כיוון שראה (=אותו עני, את מר עוקבא) כשהוא מטה את הדלת - יצא אחריהם (=אחרי מר עוקבא ואשתו). ברחו מפניו (=כי לא רצו שייזע מי הם, וכיוון שרדף אחריהם וכמעט שהשיגם) - נכנסו לכבשן (=כדי להתחבא), שהאש היתה גרופה בו (=אך עדיין להט). היו נשרפות רגליו של מר עוקבא. אמרה לו אשתו: הרם את רגליך ושים אותן על רגלי (=כיוון שאני לא נכונית). חלשה דעתו (=של מר עוקבא, שנעלב מן העובדה שאשתו נחשבת בעיני האל כצדקת גדולה ממנו, ורק היא זוכה שיעשה לה נס; ולא די בכך, אלא שעליו להיסמך עליה ועל כוחה הרוחני כדי להינצל). אמרה לו אשתו (=כדי לפייס אותו): אני מצויה בתוך הבית וקרובה הנאתי (=כלומר, ההנאה של העניים ממתנותי גדולה יותר, שכן אני מעניקה להם אוכל מוכן, ואתה מעניק להם כסף, ועליהם לטרוח ללכת אחר-כך, לקנות בו מזון ולבשלו - על-כן נחשבת הצדקה שלי יותר בעיני האל).

על סיפור זה תמה מאוד התלמוד: "ומאי כולי האי?", כלומר, מה כל העסק הזה? מדוע הם התאמצו כל כך לברוח מפני העני? והתלמוד משיב באמרה שהיתה ידועה לחכמים האי" והבבליים: "נוח לו לאדם שימסור עצמו לתוך כבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים"².

במקור התלמודי זה לשון המימרה: "נוח לו לאדם שימסור עצמו לתוך כבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים; מנא לך? מתמר, דכתיב: היא מוצאת. (בראשית ל"ח)". המקור לביטוי זה נלמד מתמר שהעדיפה להישרף כדי לא להלבין את פניו של יהודה לו הרתה. ולשון רש"י בפירוש בראשית ל"ח: "לא רצתה להלבין פניו ולומר ממך אני מעוברת, אלא לאיש אשר אלה לו, אמרה אם יודה מעצמו, יודה, ואם לאו ישרפוני, ואל אלבין פניו. מכאן אמרו נוח לו לאדם שיפלוהו לכבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים". אך בעוד כאן תמר נמנעת להלבין את פני יהודה ברבים, בסיפורנו אשת מר עוקבא נוהגת לתת צדקה לעניים פנים אל פנים ולהכניסם לביתה ומן הסתם יש בזה הלבנת פנים.

אלמלא היסוד הדתי העמוק שמונח בתשתית הסיפור היה ניתן לראות בו מעין סיפור מתח מיניאטורי. כל היסודות המוכרים של הסיפור הבלשי מצויים בו בהקטנה. ה"התגנבות" הקבועה של מר עוקבא אל צינור הדלת מדי יום; ה"מארב" שמציב העני; ה"מרדף" ברחובות העיר, וה"מחבוא" המזרז אליו נקלעים מר עוקבא ואשתו כשהם מתעתעים באופן מתוחכם בעני הרודף אחריהם (שמן הסתם המשיך לרוץ אחוז-סקרנות ברחובות העיר, עד שהבין כי הזוג המסתורי נחבא מפניו).

בנסה אם-כן להבין את המגמה של הסיפור הזה בקריאה שנייה, מעמיקה יותר. הסיפור מורכב משלוש תמונות קצרות. הראשונה מתארת את מנהגו היומי של מר עוקבא, ומספרת על מזימתו של העני; השנייה מתארת את ההיתקלות המוזרה של בני הזוג בעני הסקרן; והשלישית "מצלמת" את הסצינה המופלאה בתוך הכבשן, בהמתערב ה"אל", כ"שחקן" נוסף בהצגה, ו"מגלה את דעתו" על טיב מעשיהם של מר עוקבא ושל אשתו. מר עוקבא נעלב מ"החלטתו" של האל, ושוב מתגלה גדולת-נפשה של אשתו, אשר מנסה לנחמו ולפייסו (כמי שפונה לילדה הפגוע) כדי שירגיש

שהוא בעצם לא נחות בהשוואה אליה (שיחה זו, כמובן, מעצימה עוד יותר, בעיני הקורא, את דמותה הרוחנית של אשה זו). ה"לייטמוטיב" המקשר את כל החלקים הוא, העקב³. שם האיש "מר עוקבא"; העני "עוקב" אחריו ואחרי אשתו ("עוקב" במשמעותו זו נמצא אולי כבר במקרא: "צאי לך בעקבי הצאן" - שיר השירים א, ח; "המה עקבי ישמר" - תהילים נו, ז); ובתמונה האחרונה העניין כולו מרוכז בעקביו הנשרפים של מר עוקבא, ובעקבים של אשתו, הזוכה לנס ההצלה; ואף יותר מכך, זוכים הם גם להציל את עקביו של בעלה, מר עוקבא, משרפה. דרך "מבחן העקבים" הללו ה"אל" מביע - כמו בטקס אורדאל (ordeal) קדום - את "העדפתו". הסיפור עוסק, אפוא, במקום ובעניין ה"נסתר מהעין", ובתור שכזה ה"עקב" הנסתר הוא מרכזו, שהרי איש אינו רואה את העקב, האיבר הנסתר, ואיש אינו יודע אם הוא נשרף או לא. כל זה לעומת הפנים, פניו של אדם, אשר דרכן לגלות את עולמו הפנימי. כל מאמציהם של מר עוקבא ואשתו הם שלא להלבין את פניו שלאותו עני. מר עוקבא מצפה שהגילוי האלוהי יפנה אליו, ויתן לו שכר כפול גם על עצם מתן הצדקה וגם על קפדנותו לתת "מתן בסתר" במחיר של הקרבה עצמית. אך הוא מופתע ונעלב כשהוא מגלה כי האל מסתיר ממנו את "פניו" כאשר הוא "צולה" אותו בכבשן.

נקודת התורפה של מר עוקבא היתה השגרה, ההרגל, ההליכה הרגלית היומיומית (בעזרת עקביו) ומעשה הצדקה שנעשה מתוך אותו הרגל, נעשה באופן מכני ללא כוונה, ללא אמפטיה. מר עוקבא מגלה בעצם שדרך נתינת הצדקה שלו טפלה ונחותה מזו של אשתו. האירוניה הנועזת של הסיפור מעמידה את ניסיונותיו הנואשים של מר עוקבא להסתיר את מעשי הצדקה באור מגוחך. מדוע להתעקש על אנונימיות הנותן אם העני אינו מתבייש כלל מכך, אלא מעוניין בכך? ואף מתאמץ מאוד לגלות את זהותו של הנותן? יתר על כן, ניסיונות ההתחמקות של מר עוקבא מהעני, גורמות לקורא לשקול מחדש את התנהלותו של מר עוקבא. שימת לב לפרטים הקטנים ולכאורה הבלתי חשובים, מראה כי עיקר ההתכוונות והפעילות של מר עוקבא הייתה ההליכה לבית המדרש ולימוד תורה, מעשה הצדקה היה משני לחלוטין ונעשה דרך אגב. הביטוי "היה רגיל", מתאר אצל חז"ל בדרך כלל פעילות טכנית, מכאנית ללא כוונה וללא נשמה יתרה. את השתהותו של מר עוקבא בבית המדרש אפשר להבין כאירוע המדגיש את הניתוק שלו מהעולם החברתי והסתגרותו היתרה בבית המדרש⁴. במקרה של מר עוקבא ניתן לפרש את דרך הנתינה שלו: "מתן בסתר", כתירוץ להימנע ממפגש עם העניים ועם התחלואים החברתיים, ולמהר לבית המדרש, המוגן מפני חיי המעשה היום-יומיים.

1. בניתוח הסיפור נעזרנו במאמרו של אדמיאל קוסמן, "בלש תלמודי" (הארץ, תרבות וספרות, 1/8/97)
2. השרפה בתנור מופיעה בחז"ל כסוג של הקרבה או ענישה עצמית. ראה הסיפור על רב חייא בר אשי ואשתו: תלמוד בבלי מסכת קידושין דף פא עמוד ב.
3. קשה שלא להידרש לסיפור מהמיתולוגיה היוונית. כיצד אכילס שהיה בלתי פגיע בכל גופו לבד מעקבו מת כתוצאה מפגיעת חץ בעקבו, ונמכאן "עקב אכילס" ביטוי המשמש לתיאור נקודת תורפה.)
הגיבור היווני אכילס הוטבל בנהר הסטיקס על ידי אמו, הנימפה טטיס, כאשר היה תינוק. כתוצאה מכך הפך כל גופו לבלתי פגיע, פרט לעקבו, מכיוון שכאשר טבלה אותו אמו בנהר, החזיקה אותו בעקב וחלק זה לא נגע במים. על פי אחת מהגרסאות של הסיפור, בעת מלחמת טרויה, שאכילס היה מגיבוריה הבולטים, נורה אכילס בעקבו על ידי פאריס בחץ (כנראה מורעל) שהונחה על ידי אפולו ומת. כך נפל גיבור שנחשב בלתי מנוצח על ידי פגיעה פשוטה.
4. מוטיב ההתעכבות בבית המדרש כמקור לתקלה בהמשך הסיפור, מופיע בספרות חז"ל במקומות נוספים, ראה מותו של רב רחומי (כתובות ס"ב ע"ב) וכן ראו זוגמאות נוספות אצל יונה פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, הקיבוץ המאוחד תשמ"א.

שאלות להרחבה והעמקה

1. מהן המילים מהן אנו למדים שמר עוקבא נתן צדקה כמעשה שגרה?
2. מה "שבר" שגרה זו?
3. מה מסמל "בית המדרש"? מה מסמל בית המדרש בהקשר של הסיפור?
4. כיצד ניתן להסביר את רצונו של העני לדעת מי נותן לו צדקה?
5. מדוע ברחו מר עוקבא ואשתו מפני אותו עני?
6. מה מסמלת הכניסה לתנור?
7. רשמו את כל הביטויים הבונים את "מוטיב העקב" בסיפור.
8. מהם ההבדלים בין דרכי הנתינה של מר עוקבא לדרכי הנתינה של אשתו?
9. מהי דרך הנתינה המועדפת, על פי הסיפור ומדוע?

הצעות הרחבה

1. יוס'ה קמזן קדוש

רבי שלמה קרליבך (1926-1994)

ידוע בכינויו הרבי המרקד נולד בברלין בשנת 1926. בשנת 1939 הגיע עם בני משפחתו לארצות הברית והתיישב בניו יורק. בשנות השישים במסגרת לימודיו באוניברסיטת קולומביה, הפך קרליבך לטרובדור במתכונת דומה לזו שבה פעלו מוזיקאים רבים אחרים בארה"ב. הוא החל להסתובב באוניברסיטאות בכל רחבי ארצות הברית, איתר צעירים יהודיים והציע להם את תשובת היהדות ל"גל החדש" שמשך אחריו צעירים רבים. בסוף שנות השישים עלו רבים מתלמידיו לישראל והקימו יחד את היישוב "מבוא מודיעים" סמוך לעיר מודיעין. קרליבך עצמו הגיע ארצה לראשונה בשנת 1968, והתיישב אף הוא במקום.

הסיפור מציג גרסה קיצונית ומוגזמת של "מתן בסתר". בסיפור המרכזי מן התלמוד מר עוקבא מצפה לקבל שכר על האופן בו הוא מקיים באדיקות את מצוות הצדקה, האופן המומלץ "מתן בסתר", ולכן נופלת רוחו כשהוא רואה שאשתו עדיפה על פניו בעיני הקב"ה. בסיפור של קרליבך יוס'ה נהוג בקיצוניות רבה יותר בהסתרת מתן הצדקה. נראה כי ההסתרה לא נובעת מהחשש לבייש את העני, אלא כדי שלא יעמוד לזכותו שום יתרון או הנאה מכך שהוא נותן צדקה. עד כדי כך חשוב היה לו שלא יקשרו את שמו בניתנת צדקה, עד שהוא בנה לעצמו תדמית של קמזן קשוח לב, גס רוח ושנוא על הבריות, כך שאף לא אחד יעלה על דעתו שהצדקה שניתנת מידי שבת לעניי העיר מקורה ביוס'ה. אם מורידים את גסות הרוח וההתעקשות, ומתייחסים אליה כסוג של מסווה מתוחכם, נותר לנו לראות שהיה ביתו פתוח לרווחה לעניים והיה מקבלם בסבר פנים יפות, דבר שעומד בסתירה להתנהגותו של יוס'ה לאורך הסיפור, אך אחרי שהיה מאכילם ומשקם היה משליך אותם מביתו לאחר שביקשו ממנו דבר מה. מסוף הסיפור אנו מבינים שהיה יודע משיחתו עימם מי נצרך לעזרה נוספת כדי לתת להם בסתר.

שאלות להרחבה:

1. מה הרווח ומה ההפסד בהתנהגותו של יוס'ה?
2. דמיינו, איך היה מתפתח הסיפור אילו לא הסתיר יוס'ה את נתינתו?

2. משנה, מסכת אבות פרק א' משנה ה'

יוסי בן יוחנן איש ירושלים מופיע במשנה עם בן זוגו יוסי בן יועזר איש צרדה, הזוג הראשון מחמשת הזוגות שעמדו בראש הסנהדרין ושימשו בהנהגה. ראשון שימש אב בית דין והשני נשיא בתקופת המרד החשמונאי, (מאה שניה לפני הספירה) דבריו של יוסי בן יוחנן כדברי שאר הזוגות מכוונים לשמור את מסגרת החיים הלאומיים דתיים של היהודים בארץ ישראל בתקופה של מאבק עם תרבות ההלניסטית. דבריו מובאים באופן מרכזי ומודגשים בדף הלימוד שלנו, זאת על מנת להאיר את נתינתה של אשת מר עוקבא שביתה היה פתוח לעניים.

3. בסבר פנים יפות

אף במשנה זו ובדברי אבות דרבי נתן על המשנה, ישנו דגש על אופן הנתינה. האופן חשוב לפעמים יותר מהנתינה עצמה. כשאדם מקבל כל אדם בסבר פנים יפות, קל וחומר את העני, הוא מעביר לו מסר שהוא חשוב בעיניו, שהוא רוצה בקרבתו ואין זה טורח לפגוש בו או לארחו.

שאלה להרחבה:

בדקו, מי מהדמויות הבאות פועל לפי רוח המשנה: מר עוקבא, אשתו של מר עוקבא, יוס'ה קמזן קדוש?

4. הלא פרוס לרעב לחמך

רבי רפאל בירדוגו (1747-1821), מכנאס, מרוקו.

עוד בהיותו צעיר לימים יחסית, נמנה על חכמי העיר ונחשב לבולט שבהם, בשנות השלושים לחייו נבחר לכהן ברבנות עם אחיו רבי יקותיאל. פניות ושאלות בענייני הלכה, הופנו אליו מחכמי העיר ומחוצה לה. סקס במקרא ובתלמוד, בהלכה והפסיקה, בדרוש ובמוסר, בהגות ובקבלה, בלשון ובפיטו בכל תחום שעסק חיבורים.

הלוא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית כי תראה ערם וכסיתו ומבשרך לא תתעלם: ישעיהו פרק נח פסוק ז'

פרק נח בספר ישעיהו נבחר ע"י חז"ל להוות את ההפטרה ביום הכיפורים. תמצית ההפטרה: אלוהים לא יקבל את הצום, וידחה את בקשת הכפרה ביום הכיפורים אם האנשים נמנעים ממעורבות חברתית ותמיכה בחלשים. נבואה זו ודומות לה, מעידות על כך שבתקופת המקרא לא עמדה החברה הישראלית במצוות ובתביעות העולות מן התורה, ועל הנביאים היה לזעוק על מנת לעורר את העם ולהפנות את תשומת לבו למצוקתם של העניים ולחובותיהם החברתיות.

רבי רפאל בירדוגו דורש את פסוק ז' בדברי הנביא ורואה במילה "פרוס" את ההנחיה כיצד לתת מבלי לבייש את העני. חלוקת הלחם לחלקים

קטנים תקל על העני לקבל את הלחם משום שיחשוב שאלו השאריות שנתרו, לאחר שבני המשפחה סיימו ארוחתם.

5. נתינה בדרך כבוד

רבי משה אלשיך, תורכיה (1507- ?)

נולד בתורכיה ועלה לארץ ישראל, התיישב בצפת. הוסמך ע"י רבי יוסף קארו ושימש בבית דינו. הוא היה שד"ר (שלוחא דרבנן, היינו שליח מטעם הקהילה לחו"ל לאיסוף כספים לטובת הישוב בצפת) והגיע לכמה קהילות במזרח. מדרשותיו על פרשת השבוע הורכבו פירושו המפורסמים לתנ"ך. תשובותיו הורצו לקהילות רבות במזרח. תלמידו בתורת הנגלה היה ר' חיים ויטאל (מי שהיה תלמידו של האר"י בתורת הנסתר). הוא נפטר אחרי שנת 1593.

רבי משה אלשיך מסביר את הטעם לכך שמצוות לקט ופאה מצוות להשאיר את היבול בשדה במקומו ולא ניתנו ביד לעניים, על-מנת לא לבייש את העניים ולאפשר להם ללקוט בעצמם כך הם נראים לזולת כמלקטים מתוך השדה שלהם והם עצמם חשים שהם מתאמצים להשיג מזונותיהם.

6. הנתינה

ג'ובראן ח'ליל ג'ובראן (1883-1931) צייר וסופר אמריקאי ממוצא לבנוני מהסופרים הבולטים בספרות הערבית בראשית המאה העשרים. ספרו "הנביא", שתורגם לשלושים שפות, הוא שהביא לו תהילה והכרה בינלאומית. בספר, שם ג'ובראן בפי מוצ'טפא (בחיר האל, אחד מכינויי מוחמד) נאומים העוסקים בנשואים, אהבה, ילדים ושאר עניינים שבין אדם לחברו.

הקטע שבחרנו מאיר באור חד את משמעות נתינת האמת שבאה בכוונה שלמה מכל הלב. נתינה מרכושך היא נתינת מעט בעוד שנתנה מעצמך היא נתינת אמת. ונתינה זו יש בה תכונה מופלאה שהיא ממלא אותך מחדש. אפשר לחזור לסיפור המרכזי ולאור קטע זה שוב לבדוק ולנסח מחדש את דרכי הנתינה של מר עוקבא ואשתו.

גופא

לסיפור זה מספר מקבילות (פסיקתא רבתי כה, ויקרא רבה לד, טז והמקור שלפניכם ממסכת כלה רבתי. לצורך הבנה וניתוח של הסיפור נעזר במקבילותיו וכן במקורות נוספים.

פתיחת הסיפור מציגה שתי עובדות ביחס לרבי טרפון: שהיה עשיר ושנמנע מלתת צדקה לעניים. בעולמם של חכמים המשופע באמרות, סיפורים והלכות בזכות הצדקה מעוררות עובדות אלו תמיהה גדולה. מדוע נמנע רבי טרפון מצדקה? האם מפני שהיה קמצן? האם לא ראה ערך בנתינת צדקה?

כדי לענות תשובה לשאלות יש להרחיב מעט את היריעה אודות אישיותו של רבי טרפון. בניגוד לרושם העולה מתחילת הסיפור מתגלה רבי טרפון במקורות אחרים אדם בעל מידות נעלות. כך, למשל, מסופר עליו (תוספתא כתובות ה, א) שבשנת בצורת קידש שלוש מאות נשים כדי שתהיינה מותרות באכילת תרומה כנשות כהן (לפי ההלכה, יש להפריש מעשר מהיבול לכוהנים, ההלכה מתירה רק לכוהנים ובני משפחתם לאכול בתרומה, ולכן רבי טרפון נשא באופן פיקטיבי את הנשים העניות הללו כדי שיתרו לאכול). רבי טרפון החשיב את המעשה הטוב יותר מהלימוד ובוויכוח הידוע בתלמוד (קידושין דף מ עמוד ב) מה גדול - תלמוד או מעשה? הביע את דעתו שהמעשה עיקר (בביטוי 'מעשה' הכוונה למעשי חסד וצדקה). מאידך ידוע לנו שרבי טרפון העריך מאוד את עמל הכפיים: "אף הקדוש ברוך הוא לא השרה שכינתו על ישראל עד שעשו מלאכה"; אין אדם מת אלא מתוך הבטלה" (אבות דרבי נתן, פרק יא, י).

לאור זאת ניתן להעריך שהימנעותו של רבי טרפון לתת מתנות לאביונים נבעה משיקולים 'אידיאולוגיים' ופרגמטיים; ייתכן שחשב שנתנת צדקה תעודד בטלנות ופרזיטיות בקרב העניים, ולכן הגיע למסקנה שמוטב להימנע מנתינת צדקה. רבי עקיבא חברו חשב אחרת, וכדי להוציא ממנו את הכסף הציע לרבי טרפון הצעה שאי אפשר לסרב לה: להשקיע את כספו בנדל"ן (עיר' פירושה נחלת קרקע). רבי טרפון מתלהב ונותן לנאמנו סכום כסף עצום להשקעה. את הכסף מחלק רבי עקיבא לעניים לצורך חינוכם. לאחר זמן מבקש רבי טרפון דו"ח מצב על ההשקעות שערך עבורו רבי עקיבא. במקום להובילו לבורסה, לבנק או לראות את הנכסים המוצלחים שרכש, מוביל רבי עקיבא את חברו לבית המדרש והניח לפני התלמידים העניים ספר תהילים. הללו החלו קוראים בו עד שהגיעו לפסוק: " פזר נתן לאביונים צדקתו עומדת לעד קרנו תרום בכבוד". הפסוק לקוח מתוך פרק קיב בתהילים שעניינו תיאור אושרו של ירא ה', הצלחתו בחיים ומידותיו הטובות:

- (א) הָלְלוּ יְהוָה אֱשֶׁר־אֵישׁ יִירָא אֶת ה' בְּמִצּוֹתָיו חָפֵץ מֵאֵד:
- (ב) גָּבוֹר בְּאָרֶץ יְהוָה זָרְעוּ דוֹר יִשְׂרָאֵל יִבְרָךְ:
- (ג) הוֹן וְעֹשֶׁר בְּבֵיתוֹ וְצַדִּיקוֹ עֹמֵד לְעַד:
- (ד) זָרַח בְּחֹשֶׁךְ אֹר לְיִשְׂרָאֵל חֲנוּן וְרַחוּם וְצַדִּיק:
- (ה) טוֹב אִישׁ חוֹנֵן וּמְלֹוֹה יִכְלַל דְּבָרָיו בְּמִשְׁפָּט:
- (ו) כִּי לְעוֹלָם לֹא יִמוּט לִזְכֹּר עוֹלָם יְהוָה צַדִּיק:
- (ז) מִשְׁמוֹעַ רֵעָה לֹא יִירָא נֶכּוֹן לְבֹ בְטַח בְּה':
- (ח) סְמוּךְ לְבֹ לֹא יִירָא עַד אֲשֶׁר יִרְאֶה בְצָרָיו:
- (ט) פִּזֵּר נֶתַן לְאֲבִיוֹנִים צַדִּיקוֹ עֹמֵד לְעַד קִרְנוֹ תָרוּם בְּכָבוֹד:
- (י) רָשַׁע יִרְאֶה וְכָעַס שָׁנָיו יִחְרַק וְנִמְסָ תְאוֹת רָשָׁעִים תֵּאבֵד:

מדרך תיאורו של ירא ה' במזמור עולה שאין ירא ה' פורש מענייני העולם הזה אלא עוסק ביישובו של עולם ובדרך ארץ, אולם עיסוקו בעניינים אלה הוא עושה בדרך של משפט וצדקה, וכך הוא מקדש את ה' ומכחיש את טענות הרשעים. באמצעות המזמור העביר רבי עקיבא מסר לחברו לפיו, עולם העסקים וההשקעות אינו מנוגד לעשיית צדקה וצדק. וכמו שהשקעה בנדל"ן וקרקעות מניבה רווחים לטווח ארוך, כך השקעה בבני עניים עשויה להניב רווחים ארוכי טווח. זהו ככל הנראה פירוש הפסוק בהקשר לפרקנו: מי שמפזר את כספו בצדקה לעניים אז צדקתו עומדת לעד - לטווח ארוך וגם קרנו (ערכו, כבודו) יתרומם ויתכבד. רבי טרפון אינו כועס על רבי עקיבא להפך! הוא מנשקו על ראשו ומכנה אותו רבי ואלופי; רבי בחוכמה ואלופי בדרך ארץ. משמע, במעשהו של רבי עקיבא יש ביטוי לחוכמה (לפי התורה) ותבונה כלכלית (=דרך ארץ).

1. שמונה מעלות הצדקה לרמב"ם

הרמב"ם ר' משה בן מימון, (1138-1204)

נולד בספרד, משם נדדה משפחתו לצפון אפריקה, לארץ ישראל, ולבסוף למצרים,

שם חי עד מותו. במצרים שימש כמנהיג הקהילה היהודית, וכרופא החצר של הסולטן המצרי. נחשב לפילוסוף ידוע ומקובל על הפילוסופים הנוצרים בימי הביניים, בזכות כתביו שהושפעו מהספרות היוונית הקלאסית (במיוחד מאריסטו). באישיותו שילב הרמב"ם גדולה בתורה, פעילות ציבורית ענפה, מומחיות רפואית והשכלה פילוסופית רחבה. בין ספריו: פירושו למשנה, ספר ההלכה "משנה תורה" שמכונה גם: הי"ד החזקה, וספר הפילוסופיה "מורה נבוכים".

כאן אנו מציעים עוד לפני שקוראים את המקור, לבקש מהתלמידים לדרג את מעלות הצדקה באופן חופשי, (ראה נספח כרטיסיות בסוף המדריך). אפשר לחלק את הכיתה לקבוצות ועל בריסטולים גדולים לכתוב את הדרוג ולתלות על הקירות. אפשר לבקש מהתלמידים לנסות ולהתאים לכל אחת ממעלות הצדקה מקור המופיע בגיליון. לאחר קריאה של מעלות הצדקה לרמב"ם אפשר לדון בשאלות הבאות:

-
1. האם אתם מסכימים עם הדירוג של הרמב"ם, או דירוג אחר של אחד מהתלמידים בכיתה?
 2. האם רמב"ם דרג את כל מעלות הצדקה האפשריות?
 3. האם ניתן להחסיר או להוסיף דרגות?
 4. מה לעשות עם עניים שאינם מסוגלים לחזור למעגל העבודה?
 5. האם הרמב"ם מתנגד למתן צדקה שלא לפי המעלה הראשונה?
 6. מדוע לדעתכם במעלות השלישית והרביעית כתוב שרצוי שהנותן לא ידע למי נתן? האם דרישה זו עולה בקנה אחד עם דברי יוסי בן יוחנן איש ירושלים, ועם המסר של הסיפור אודות מר עוקבא?

הרמב"ם רואה את המעלה הגבוהה ביותר של הצדקה, זו המסייעת לאדם שלא יזדרז לעוני, לא זאת המעניקה לו נדבה ועוזרת לו לטווח הקצר בלבד. הוא מעמיד בראש את הפעולות המבטיחות שיחזור הנזקק למעגל העבודה והייצור - מתן הלוואה, שותפות, או מציאת מקום עבודה כדי שלא יצטרך לבקש יותר נדבה ויתפרנס מעצמו. המעלה הראשונה בצדקה היא אם כן "לתת לנזקק חכה, לא לדוג לו דגים". לא להעביר בתחילה את האדם שמתמוטט כלכלית לחזקת עני, אלא לתת לו כלים שבעזרתם יוכל לחזור למעגל העבודה ולפרנס את עצמו בכוחות עצמו. המטרה ליצור לו תנאים נוחים וסבירים שיוכל להתפרנס בכבוד, ולא ייפול לתוך מעגל העוני. האופציה הראשונה שמציע הרמב"ם היא נתינת מתנה. זו פעולה שהיא דומה מאד לנתינת צדקה. בקבלת צדקה, וכן בקבלת מתנה, המקבל אינו משיב לנותן את המתנה או את הצדקה. אולם נראה שההבדל בין 'צדקה' לבין 'מתנה' הוא פסיכולוגי. נותן המתנה אינו רואה את הנזקק כעני, וגם הנזקק אינו צריך להכתיר עצמו בתואר 'עני'. אמנם הוא נקלע למשבר כלכלי, אולם הנותן אינו נותן לו 'צדקה' אלא מתנה, כמו שמקובל בין ידידים. האופציה השנייה היא מתן הלוואה. מדוע הלוואה גדולה יותר מאשר צדקה רגילה? רש"י (שבת סג, א) כותב: "גדול המלווה - לפי שאין העני בוש בדבר". חשוב להדגיש שהרמב"ם אינו מתנגד למתן צדקה על פי המעלות האחרות, ואף במקומות אחרים מציין שזו חובה שיש לאכוף אותה על כל החברים בקהילה.

2. נתינה בתבונה

פרופסור אליעזר יפה נולד בשנת 1933 בקליבלנד, אוהיו בארה"ב, ועלה ארצה בשנת 1960. הוא למד סוציולוגיה, פסיכולוגיה וקרימינולוגיה וסיים את לימודי הדוקטורט שלו בעבודה סוציאלית באוניברסיטת קייס וסטון רזרב בקליבלנד, אוהיו. עם עלייתו ארצה היה בין מייסדי בית הספר לעבודה סוציאלית על שם פאול ברוואלד של האוניברסיטה העברית. מחקריו מתמקדים בעיקר בחקר מוסדות ללא כוונת רווח, שירותי רווחה לילדים, פילנתרופיה ועזרה עצמית בישראל עם דגש על הקשר בין המלכ"ר הממשל והנדבנות הפרטית. פרופ' יפה שימש כיועץ למשרד העבודה והרווחה ושירת בגופים ממלכתיים רבים בתחום הרווחה. הוא שימש כמנהל המחלקה לעבודה סוציאלית של עיריית ירושלים ומכהן בהתנדבות כיו"ר האגודה הישראלית להלוואות ללא ריבית. הוא פיתח אתר אינטרנט כדי להביא ליותר שקיפות של הארגונים הוולונטריים ופרסם יותר מ-14 ספרים ומאמרים רבים.

פרופ' יפה שם דגש גדול על דרך הנתינה. לשיטתו נתינה מתוכננת ונבונה תבטיח כי הכסף שהאדם תורם ישיג את מטרותיו, וכך האושר של הנותן ומידת סיפוקו יהיו גדולים יותר. אפשר לראות את מעשהו של רבי עקיבא המוביל את רבי טרפון ומלמדו כיצד לתת צדקה שתהיה משמעותית ותשפיע באופן חיובי על החברה, משתקפים בדברי פרופ' יפה. כך ניתן לראות כיצד דבריו מתחברים לרציונל של הרמב"ם המעדיף צדקה שמעמידה אדם על רגליו מבחינה כלכלית, אם בהלוואה אם בשותפות כדי שלא יצטרך עוד לצדקה. מעורבותו של פרופ' בחיי החברה והתנדבותו למען הנזקקים נגזרים מהשקפת עולמו כפי שמבוטאים באמרות המופיעה גם בגיליון לתלמיד: "החיים הם הלוואה שיום אחד ניאליץ להחזירה, בתוספת ריבית. והריבית היא לעשות את העולם מעט טוב יותר מן העולם שאליו נכנסנו".

להרחבה על פעילותו החברתית ציבורית של פרופ' יפה ועל מחקריו היכנסו לאתר: <http://givingwisely.org.il/Hebrew>

3. מטיל בכיס הנדבה מפחיתה מהונו של בעל האמצעים, ומוסיפה לעני מעט "אוויר לנשימה". גדולה ממנה הלוואה, המעניקה לעני הזדמנות להשתקם בלא לחסר את בעל ההון. גדולה משתיהן שותפות עם העני, שתספק לו מקום עבודה ותבטיח לו התפרנסות בכבוד, מבלי שבעל האמצעים יגרע, אלא ההיפך יפתח את עסקיו. דיני הצדקה ממקמים את מתן המענק והנדבה, המכונים כיום כתשלומי העברה, במקום נמוך במסגרת תפיסתם החברתית-כלכלית, והם ממליצים דווקא על גילום הסיוע במתן הלוואות ויצירת מקומות עבודה. יותר משמטרידה את מצוות הצדקה בעיית הפערים החברתיים, היא מוטרדת מבעיית העוני עצמה. דברי ר' אבא נקבעו כמעלה העליונה בין שמונה המעלות של הצדקה של הרמב"ם שנזכרו לעיל.

4. וכי ימוך אחיך ספרא הוא מדרש תנאים על ספר ויקרא. הדרשן רואה בביטוי "מטה ידו עמך" אפשרות לעזור לאדם לפני שהוא נהפך לעני, אל תחכה לרגע שיתמוטט, אלא עזור לו לצאת מהקשיים הכלכליים בעודו יכול לעמוד על רגליו. המשל שבמדרש מלמד על כך שאותו אדם אמנם נמצא בתחילתה של מפולת כלכלית, אבל ניתן בשיתוף פעולה נכון להחזירו חזרה למצבו הקודם בו פרנס עצמו בכבוד ללא עזרת אחרים. מהביטוי "החזקת בו" המופיע בהמשך הפסוק המקראי למד הדרשן, שעליך לפעול פעולה מתמשכת ואם שוב הוא נוטה ליפול עליך להמשיך ולהעמידו על רגליו שוב ושוב.

5. מי עושה טובה למי? רות רבה הוא מדרש אגדה על ספר רות והוא חלק ממדרשי רבה על חמשת חומשי תורה וחמשת המגילות. בקטע זה מגולמת התפיסה שבעצם הנתינה, הנותן מקבל אפילו יותר מאשר זה שקיבל מימנו. אפשר לראות זאת ברמה הפסיכולוגית ואפשר לראות זאת כפשוטו, העני הוא זה המאפשר לעשיר לקיים את המצווה, וללא העני נמצא העשיר אדם חסר שאינו יכול לקיים את המצווה. הרחבה של רעיון זה אפשר למצוא בתלמוד במסכת בבא בתרא:

תניא: היה רבי מאיר אומר, יש לו לבעל הדין להשיבך ולומר לך: אם אלהיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסן? אמור לו: כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם. (תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף י עמוד א)

6. ארבע מידות בנותני צדקה

השאלה שיש לשאול, מה עושה האחרון - זה שמידתו (אופיו): 'לא ייתן ולא ייתנו אחרים', בין ארבעה טיפוסים של נותני צדקה. הרי זה אינו נותן כלל. אלא שכנראה עדיף הוא על אלו שמפזרים הבטחות ויוצרים אשליות שיש בדעתם לתת ולא נותנים.

7. שווה ציטוט/בנימין זאב הרצל (1860-1904) נולד בבודפשט, בירת הונגריה. הרצל היה עיתונאי ובמסגרת תפקידו זה הוא כתב על פרשת דרייפוס. פרשה זו גרמה להרצל לחשוב מחדש על יהדותו, להכיר באנטישמיות ובקושי שיש ליהודים הגרים בקרב הגויים. הרצל הגיע למסקנה שיש רק פתרון אחד לבעיה של היהודים בעולם - לקבץ את היהודים מהגלות ולהקים מדינה לעם היהודי בארץ ישראל. הוא הקים את התנועה הציונית שבה פעלו יהודים שתמכו ברעיון החזרה לציון וכינס את הקונגרס הציוני הראשון. הרצל ביקר בישראל ואף נפגש עם מנהיגים רבים בעולם כדי לנסות לשכנע אותם לתמוך ברעיונותיו, הוא סחף רבים ברעיונותיו, אך לא זכה לראות את חלומו מתגשם. הרצל שאף לבנות מדינת יהודים שתהיה מושתתת על צדק חברתי, סבלנות וסובלנות. בספרו "מדינת היהודים" וביומניו מתאר הרצל מדינה בעלת סדרים כלכליים חברתיים שבהם המדינה שולטת בכל המשלטים הכלכליים, בורסה, בנקים, ביטוח, קרקעות, תחבורה ציבורית, לצד כלכלה חופשית ויוזמה אישית בשאר שטחי הכלכלה. הוא ראה עיקר גדול בשינוי המבנה התעסוקתי של העם היהודי בגולה וביקש להפנותו למעגל היצרי בחברה.

8. רחל המשוררת (בלובשטיין) (1890-1931) עלתה לארץ ישראל ב-1909 הייתה מן הדמויות המרכזיות של דור החלוצים בעליה השנייה. הייתה חברת קיבוץ דגניה. נאלצה לעזוב את הקיבוץ בגלל מחלתה. נפטרה משחפת ונקברה ליד הכינרת שכה אהבה. דמותה, סיפור חייה ושירתה הפכו להיות חלק מהווייתם של הדורות שחיו אחריה.

רחל נוגעת בשיר בנקודה המאפיינת את החברה האנושית. לעיתים כשאדם נחלץ מקו העוני או ממצוקתו, או שמצבו מעט יותר טוב מהזולת, הוא אינו חש לעזור לזולת. אולי לכן חז"ל מחייבים אפילו עני לתת צדקה. "אמר מר זוטרא: אפי' עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה." (תלמוד בבלי מסכת גיטין דף ז עמוד ב)

נספח

שמונה מעלות הצדקה לרמב"ם

* לפניכם שמונה דרכים למתן צדקה שקיבץ הרמב"ם. דרגו אותן לפי הבנתכם, מהדרך הרצויה ביותר עד הדרך הפחות רצויה.
* התאימו כל אחת ממעלות הצדקה של הרמב"ם למקור המופיע בגיליון.

פחות מזה שיתן לו בעצב.

פחות מזה שיתן לו בידו קודם שישאל.

פחות מזה שידע העני ממי נטל ולא ידע הנותן, כגון גדולי החכמים שהיו צוררים המעות בסדיניהן ומפשילין לאחוריהן ובאין העניים ונוטלין כדי שלא יהיה להן בושה.

פחות מזה הנותן צדקה לעניים ולא ידע למי נתן ולא ידע העני ממי לקח.

פחות מזה שיתן לו אחר שישאל.

פחות מזה שידע הנותן למי יתן ולא ידע העני ממי לקח, כגון גדולי החכמים שהיו הולכין בסתר ומשליכין המעות בפתחי העניים, וכזה ראוי לעשות ומעלה טובה היא אם אין הממונין בצדקה נוהגין כשורה.

פחות מזה שיתן לו פחות מן הראוי בסבר פנים יפות.